

896

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Фуштей Любов Іванівна

УДК 37.013.42 (477.83/.86 + 477.5) "1918/1939"

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ
СОЦІАЛЬНОЇ ОПІКИ ДІТЕЙ У ГАЛИЧИНІ І РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1918 – 1939 РР.)**

13.00.05 – соціальна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2012

8676

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, доцент
Конончук Антоніна Іванівна,
Ніжинський державний університет імені
Миколи Гоголя, декан факультету
психології та соціальної роботи

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Вовк Людмила Петрівна,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова, завідувач
кафедри теорії та історії педагогіки;

кандидат педагогічних наук, доцент
Мальцева Ольга Іванівна,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка, доцент кафедри
соціальної педагогіки

Захист відбудеться «17» січня 2013 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.09 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий «13» грудня 2012 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л. М. Вольнова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Трансформація суспільного устрою в Україні, утвердження європейських норм і стандартів життя нерозривно пов'язані з реконструкцією соціально-опікунських відносин як однієї з основних умов забезпечення соціальної політики, засадничих принципів демократизації та гуманізації будь-якого соціуму.

Соціально-опікунську стратегію затверджено у таких державних законодавчих актах, які набувають дедалі більшої значущості, як Сімейний кодекс України, Закони України “Про освіту”, “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”; “Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей”; Указ Президента України “Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей”; Державна національна програма “Освіта” (Україна XXI століття), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті; Державна цільова програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Загальнодержавна програма “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року”. Відповідно до їхнього змісту соціальну опіку дітей і молоді необхідно здійснювати на основі синтезу національних і загальнолюдських цінностей, формування основ родинознавчих компетентностей, задоволення і формування біологічних, соціально-економічних і духовних потреб особистості, забезпечення соціального захисту вразливих категорій сімей та окремих осіб.

Посилена увага суспільства до соціальної опіки дітей і молоді викликана кризовими явищами в країні, в тому числі і в соціально-педагогічній сфері. Поява сімей із порушеною структурою, безробіття, масові виїзди батьків за кордон, розлучення, наркотизація, алкоголізація та інші негативні явища, поширені в Україні, ведуть до проживання значної кількості дітей в умовах, позбавлених батьківського піклування. Крім того, ситуація ускладнюється крахом родинних відносин, руйнуванням суспільних ідеалів, зміною системи суспільних цінностей, труднощами реформування освітньої сфери й забезпечення належного дозвілля, позашкільної діяльності дітей і підлітків, що веде до бездоглядності та відсутності належної опіки над неповнолітніми, збільшення правопорушень, кількості суспільних закладів, вимушених займатися питаннями соціальної опіки дітей і молоді.

Становлення системи соціальної допомоги сім'ї і дітям, які потребують батьківської опіки, відбувається надто повільно через різні причини соціально-економічного, суспільно-політичного, психолого-педагогічного характеру. Сьогодні потребує серйозної розробки теоретична й практична основи різнобічної діяльності окремих новостворюваних соціальних інституцій, причетних до соціалізації дітей, позбавлених батьківської турботи і піклування.

У зв'язку з цим актуалізуються питання щодо використання досвіду минулого у вихованні такої категорії дітей. Сучасний перехідний період нестійкості та трансформації суспільних відносин в Україні правдоподібно відповідає 20-30-м

рокам ХХ століття, коли відбувалися пошуки нових основ суспільного виховання в радянський період. Саме тоді внаслідок першої світової та громадянської воєн руйнувалася сім'я, диспропорція між чоловічим і жіночим населенням складала близько 5 млн. чол., внаслідок голоду й розрухи сотні тисяч безпритульних дітей опинилися на вулиці й потребували соціальної опіки з боку суспільства.

Історично склалося так, що на початку 20-х років ХХ століття Україна пережила унікальний період розподілу на дві частини – підрадянську Україну та Галичину, яка перебувала під владою Польщі. Умови, які склалися на зазначених теренах, докорінно відрізнялися. Але в обох її частинах нагальною потребою постало питання про соціальну опіку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. В обох державах по-своєму підходили до розв'язання цього складного завдання, існували певні відмінності, але були й подібні умови та прийняті рішення, одночасно набувався певний позитивний досвід. Соціальне лихо бездоглядності та безпритульності дітей бумерангом повертається в перехідні періоди трансформації суспільно-політичних відносин у країні.

Проблеми виховання дітей, котрі перебували під соціальною опікою у 20 – 30-х роках ХХ ст., спеціально й побічно аналізувалися багатьма дослідниками. Варто підкреслити значення праць сучасників того періоду, авторів-теоретиків і практиків у розв'язанні цього питання: Ю. Бабіцького, О. Барвінського, М. Галушинського, Ю. Дзеровича, О. Кадлубицької, О. Кислевської, В. Лициняка, К. Малицької, Є. Сельського, Л. Ясінчука та інших – у Галичині; М. Гринька, В. Еланського, В. Зіньковського, А. Макаренка, С. Русової, Я. Ряппо, С. Сірополка, І. Соколянського, Я. Чепіги та інших – у радянській Україні.

Із відкриттям архівів у другій половині 50-х років ХХ ст. з'являються історичні й історико-педагогічні дослідження С. Бабишина, А. Бондара, С. Гончаренка, Е. Дніпрова, С. Єгорова, Н. Калиниченко, Ю. Кондуфор, Л. Пушкарьова, Р. Смирнова, М. Фоменка, М. Цатурової, Я. Щапова, В. Яніна, М. Ярмаченка та ін., в яких на основі нових, раніше недоступних документів, висвітлюється історія опікуванства України 20–30-х років.

У пострадянську добу досліджуваній проблемі присвячено низку праць Т. Завгородньої, Б. Кобзара, І. Курляк, Н. Лисенко, І. Пеши, В. Поліщук, Б. Ступарика, М. Стельмаховича, М. Чепіль, В. Яковенко, О. Янкович та ін. Цікавим є досвід формування опікунських відносин в окремих зарубіжних країнах, зокрема, в Польщі (С. Бадора, Д. Мажец та ін.).

У період трансформації суспільного устрою в Україні розпочалися дослідження опікунських виховних проблем як в історико-, так і соціально-педагогічному аспектах (О. Аніщенко, О. Антонова-Турченко, Л. Волинець, Р. Воляннюк, А. Капська, А. Конончук, О. Кузьма, З. Нагачевська, Ю. Якубова та ін.), проведено конференції з цієї проблематики в Івано-Франківську, Києві, Кіровограді та інших містах, що активізувало інтерес дослідників до цієї проблеми.

Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю, зокрема з дітьми-сиротами, висвітлені на основі теоретичних підходів до організації історико-педагогічних і соціально-педагогічних досліджень у працях О. Безпалько, Р. Вайноли, Л. Ваховського, Л. Вовк, М. Євтуха, І. Зверсової, Г. Лактіонової,

І. Пінчук, О. Сухомлинської, С. Толстоухової, С. Харченка та ін. Соціально-педагогічна діяльність у державних інституціях опіки відображена Л. Артюшкіною, Г. Бевз, Л. Волинець, М. Галагузовою, І. Дементьевою, І. Зверевою, А. Капською, Н. Комаровою, В. Кузьмінським, Л. Марадахаєвим, Л. Нагавкіною, О. Нескучаєвою, Л. Нікітіною, Р. Овчаровою, Л. Оліференко, С. Пальчевським, В. Сорочинською, Ю. Чернецькою, М. Шакуровою та ін., у сімейних опікунських формах – В. Костівим, О. Мальцевою, І. Пешою, В. Поставим, М. Стельмаховичем та ін.

Актуалізація опікунських проблем в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. дала змогу підготувати низку дисертаційних робіт, присвячених у тому числі вихованню дітей в умовах соціальної опіки (Є. Виноградова-Бондаренко, Р. Воляннюк, І. Зверева, А. Зінченко, О. Ільченко, Л. Ковальчук, І. Комар, З. Нагачевська, І. Пflugатор, І. Ченбай та ін.).

Узагальнюючи аналіз вивчення теорії й практики організації соціальної опіки дітей і молоді, ми виявили низку протиріч між:

- необхідністю в умовах нової соціально-економічної ситуації забезпечити кожній дитині впевненість у завтрашньому дні та запитам цивілізаційних перспектив, що не завжди враховують своєчасність вирішення проблем дитини;

- багатим досвідом організації соціальної опіки дітей і молоді, здобутим сім'єю, суспільними організаціями та педагогічною громадськістю в процесі історичного розвитку, і незатребуваністю цього досвіду в сучасних умовах;

- потребою створення ефективної системи соціальної опіки дітей і молоді, що базується на фундаменті історичного минулого, і недостатнім висвітленням в історії соціальної педагогіки одного з найбагатших періодів у розвитку соціальної опіки і захисту дитинства (1918 – 1939 роки).

Аналіз теоретичних джерел, педагогічної практики з означеної проблеми показує, що незважаючи на значну увагу до неї спеціалістів, її соціально-педагогічні аспекти залишаються маловивченими й потребують подальшої розробки. Усвідомлення об'єктивної потреби у пошуках ефективних шляхів використання досвіду минулого у соціальній виховній опіці цієї категорії дітей у сучасних умовах, недостатня розробленість проблеми в теорії та практиці зумовили вибір теми дослідження: *“Організаційно-педагогічні умови соціальної опіки дітей у Галичині і радянській Україні (1918 – 1939 рр.)”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведене відповідно до тематичного плану наукової роботи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника і є складовою дослідницької проблеми *“Історія шкільництва та педагогічної думки Галичини”*.

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Прикарпатського університету імені Василя Стефаника (протокол № 1 від 27.01.2001 р.) і скоординована в Академії педагогічних наук України (протокол № 8 від 30.10.2001 р.).

Мета дослідження – обґрунтувати особливості забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей у Галичині і радянській Україні у 20-30-ті роки ХХ століття та можливості їх трансформації в соціально-педагогічну практику сьогодення.

Для реалізації поставленої мети окреслено такі завдання дослідження:

1. Охарактеризувати сутність, розвиток і традиції соціальної опіки в Україні, з'ясувати причини її актуалізації в Галичині та радянській Україні 20-30-х років ХХ ст.
2. Визначити організаційно-педагогічні умови забезпечення соціальної опіки в Галичині та радянській Україні, обґрунтовані в педагогічній теорії означеного періоду.
3. Узагальнити досвід розв'язання досліджуваної проблеми в 20-30-х роках ХХ ст. у практиці державно-суспільного і сімейного опікунства та діяльності громадських і релігійних організацій Галичини й радянської України.
4. Визначити перспективи трансформації досвіду соціальної опіки дітей у 1918 – 1939 рр. у сучасній Україні.

Об'єкт дослідження – соціальна опіка в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття.

Предмет дослідження – організаційно-педагогічні умови соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, в Галичині та радянській Україні у 20-30-ті роки ХХ століття.

Теоретико-методологічна основа дослідження ґрунтується на засадах системного та хронологічного підходів до аналізу педагогічних явищ і процесів (І. Бех, А. Рижанова, Н. Чернуха та ін.); концептуальних положеннях філософської, психологічної та педагогічної науки про соціальну опіку (В. Андрущенко, В. Кремень, М. Стельмахович та ін.); основних положеннях соціальної педагогіки про роль соціальних інститутів у соціалізації особистості (О. Безпалько, Р. Вайнола, І. Зверева, А. Капська, Г. Лактіонова, С. Савченко, І. Трубавіна, С. Харченко та ін.); об'єктивних закономірностях історичного розвитку соціально-педагогічних явищ у сукупності фактів і подій (Л. Ваховський, Л. Вовк, М. Євтух, Л. Міщик, О. Сухомлинська та ін.); ідей особистісно-розвивального підходу щодо організації виховного процесу в умовах соціальної опіки (І. Бех, Г. Бевз, І. Булах, О. Киричук, та ін.); концептуальних положеннях загальнодержавних нормативних документів, у яких відображено основні ідеї соціальної та сімейної опіки – Державної цільової програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2007), програми “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини” на період до 2016 року (2009) та ін.

У дисертаційній роботі використаний комплекс *методів дослідження*: теоретичне узагальнення історико-педагогічних ідей і фактів із архівних матеріалів, історичної, психолого-педагогічної літератури, що дало змогу визначити теоретико-методологічні основи дослідження; аналіз хронологічний (з метою дослідження динаміки змін системи соціальної опіки у часовій послідовності) та історико-географічний, що дає змогу розкрити специфіку регіонального розвитку системи соціальної опіки; систематизація педагогічного досвіду для розробки й визначення провідних тенденцій вирішення соціальної опіки у минулій і сучасній соціально-педагогічній теорії та практиці; метод історичних аналогій та екстраполяції (з метою узагальнення висновків, одержаних у результаті аналізу джерельної бази, прогнозування можливостей їх запровадження в сучасних умовах).

Джерельна база. У процесі дослідження основними джерелами були документи Центрального державного архіву вищих органів влади і органів управління України, Центрального державного історичного архіву м. Львова, Державного архіву Івано-Франківської області, матеріали і книги фондів наукових бібліотек, періодична преса до 1939 року, мемуарна література.

Хронологічно дослідження охоплює 20 – 30-ті роки ХХ ст. і виходить на трансформацію досвіду соціальної опіки цього періоду в сьогодення. Вибір зазначених у темі років зумовлений збільшенням у цей час кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, а також становленням систем соціальної опіки радянської України і Галичини після першої світової війни, завершеної у 1918 р., та закінченням польського періоду панування в Галичині.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в тому, що:

- *вперше* обґрунтовано зміст термінів “соціальна опіка”, “опікунське соціальне виховання”, охарактеризовано типологію організаційно-педагогічних форм соціальної опіки (сімейної та суспільної); виявлено тенденції та традиції розвитку соціальної опіки в Україні в історичному контексті; встановлено особливості забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки в Галичині та радянській Україні періоду 1918-1939 років; обґрунтовано сутність соціально-виховної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, як напряму діяльності родини або опікунської сім’ї;

- *уточнено й з’ясовано*: джерела й причини актуалізації соціальної опіки (1918–1939 рр.); зміст діяльності державних, громадських і церковних організацій Галичини і радянської України в організації соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування;

- *подальшого розвитку* набули положення про соціально-педагогічний феномен виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки та піклування, та зміну пріоритетів соціальної опіки в сучасній Україні.

Практичне значення одержаних результатів дослідження. Матеріали дисертації можуть бути використані при підготовці магістрів соціальної педагогіки, соціальних педагогів і практичних психологів, керівників соціально-психологічних служб до розв’язання проблем соціально-виховної опіки в основному через систему сімейного опікунства; підготовці практичних рекомендацій для соціальних педагогів освітніх закладів і працівників соціальних служб; розробці спецкурсів і розділів у курсах теорії та історії педагогіки, соціальної педагогіки, теорії та історії соціального виховання, соціального супроводу сімей, у навчальних закладах усіх типів, у системі фахової перепідготовки соціально-педагогічних працівників.

Основні результати дослідження *впроваджено*: у навчально-виховний процес Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (акт реалізації № 5 від 01.02.2011 р.), Ніжинського державного університету імені М. Гоголя (акт реалізації № 6 від 24.05.2012 р.), Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка (акт реалізації № 11 від 10.03.2012 р.); у роботі Науково-дослідного центру „Надія” (Центру досліджень проблем неповних сімей і бездоглядності дітей) м. Івано-Франківська (акт реалізації № 2 від 15.10.2008 р.).

Особистий внесок здобувача. У методичних рекомендаціях “Теорія та історія соціального виховання” (у співавторстві з В. Костівим) здобувачем представлено розподіл матеріалу навчальної дисципліни на змістові модулі, аналіз історичного досвіду та сучасні підходи до розуміння соціальної опіки. У статті “Софія Русова про виховання дітей з осиротілих сімей” (у співавторстві з В. Костівим) авторським є теоретичний аналіз підходів С. Русової до оцінки суспільного та сімейного виховання дітей-сиріт; у статті “Митрополит Андрей Шептицький та розвиток діяльності сирітських закладів Галичини” (у співавторстві із З. Бойчуком та В. Костівим) особистий внесок автора полягає в історико-педагогічному опрацюванні джерел та визначенні вкладу А. Шептицького у доброчинну діяльність, спрямовану на сирітські заклади.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації та практичні результати дослідження було оприлюднено на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня: *міжнародних* – “Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи” (Ужгород, 1999), “Особистість в розбудові відкритого демократичного суспільства в Україні” (Київ-Івано-Франківськ, 2000), “Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами” (Київ, 2002), “Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом” (Ужгород, 2003), “Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці” (Івано-Франківськ, 2005), “Освіта дорослих як фактор соціалізації і соціального захисту в сучасному суспільстві” (Черкаси, 2010), “Етновиховний простір сучасних закладів освіти в умовах глобалізації: стан і перспективи” (Хмельницький, 2010), “Народознавчі технології охорони і збереження здоров’я дітей та молоді” (Івано-Франківськ, 2010), “Етнопедagogіка: діалог культур” (Хмельницький, 2012); *всєукраїнських* – “Ідеї народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді” (Івано-Франківськ, 1999), “Християнство в Україні на межі третього тисячоліття” (Івано-Франківськ, 2001), “Проблеми безперервної освіти в сучасних умовах соціально-економічного розвитку України” (Івано-Франківськ, 2002), “Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи” (Тернопіль, 2003), “Українська етнопедagogіка в контексті розвитку сучасних теорій виховання та навчання” (Івано-Франківськ, 2005), “Формування культури родинного виховання: проблеми і перспективи” (Івано-Франківськ, 2008), “Підготовка молоді до сімейного життя: проблеми і перспективи” (Івано-Франківськ, 2011); *регіональних* – “Софія Русова – визначна українська громадська діячка і педагог” (Івано-Франківськ, 2001), “Сучасна родина в системі самовідтворення української нації” (Івано-Франківськ, 2001), “Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми і перспективи” (Івано-Франківськ, 2007), “Діти вулиці: проблеми, права, захист” (Івано-Франківськ, 2008), а також обговорювалися на щорічних звітних науково-практичних конференціях і засіданнях кафедри соціальної педагогіки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (1999–2012 рр.). Отримані результати були покладені в основу методичних рекомендацій до написання дипломних та курсових робіт, розробки семінарських занять із курсів соціальної педагогіки, теорії та історії соціального виховання, соціального супроводу сімей.

Публікації. Основний зміст та результати дисертаційного дослідження відображено в 22 публікаціях. Серед них: 1 методичні рекомендації (у співавторстві), 10 статей (9 одноосібних) у наукових фахових виданнях України, 11 статей – у збірниках матеріалів наукових конференцій (10 – одноосібних, 1 стаття у співавторстві).

Загальний обсяг особистого доробку становить 10,5 друкованих аркушів.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 266 сторінок, із них – 189 сторінок основного тексту. 10 додатків складають 30 сторінок. Робота вміщує 13 таблиць і 4 рисунки на 13 сторінках. Список використаних джерел налічує 465 найменувань, із них – 16 іноземною мовою.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У *вступі* обґрунтовано актуальність проблеми дослідження, визначено його мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження, охарактеризовано методологічну та теоретичну основу дослідження; розкрито наукову новизну і практичне значення одержаних результатів; викладено відомості про апробацію результатів дослідження; представлено структуру дисертації.

У першому розділі – *“Розвиток соціальної опіки в Україні у 20-х – 30-х роках ХХ століття як науково-педагогічна проблема”* – здійснено теоретичний аналіз сучасних підходів до дослідження проблем соціальної опіки як організаційно-педагогічного феномена, з'ясовано суть термінів “опіка”, “соціальна опіка”, “опікунське соціальне виховання”; викладено авторську типологію організації соціально-виховної опіки (сімейної та суспільної), проаналізовано в історичному контексті розвиток соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування; розкрито причини актуалізації соціально-виховної опіки в Україні у першій половині ХХ століття.

Проаналізовано соціально-педагогічну літературу (С. Бадора, О. Безпалько, Р. Волянук, Т. Завгородня, І. Курляк, Н. Лисенко, Д. Мажец, З. Нагачевська, І. Пеша, Б. Ступарик та ін.), що дало змогу з'ясувати неоднозначність у визначенні поняття “соціальна опіка”: у широкому (опіка стосовно всіх дітей) та вузькому його значеннях (опіка дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування). Багатоаспектне тлумачення цієї дефініції відображає розбіжні підходи (загальний, юридичний, педагогічний) до розуміння та вирішення проблем соціально-виховної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування.

Запропоновано авторську дефініцію *соціальної опіки*, яка розглядається як суспільно-історичне явище, соціально-психологічний та організаційно-педагогічний феномен турботи, захисту прав, задоволення потреб й інтересів дітей, позбавлених через різні соціальні причини батьківського піклування, що виявляється в заміні природних вихователів дитини і забезпеченні комплексу практичної діяльності опікунів / піклувальників в умовах наближених до родинних взаємин, або спеціально зорганізованих суспільством соціально-виховних закладів різного типу.

Таке тлумачення соціальної опіки дало змогу типологізувати наявні організаційно-педагогічні форми соціальної опіки (сімейної та суспільної – рис. 1).

При цьому розрізняють: 1) типи *опікунського соціального виховання*, наближеного до *сімейних умов* – власне опікунська сім'я; прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат чи патронатна сім'я; 2) форми *суспільної виховної опіки*, реалізованої державними чи недержавними закладами – будинок дитини (ясла для соціальних сиріт), дитячий будинок соціального характеру (три типи: дошкільні, шкільні, змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку); школи-інтернати для дітей-сиріт; спеціальні заклади для дітей з особливими потребами тощо; 3) *поєднання різних форм суспільної чи сімейної виховної опіки*, що здійснюється за умови наявності батьків, які тимчасово не можуть чи не хочуть через різні причини виконувати свої виховні функції (сімейні чи державні / недержавні громадські заклади – притулки для дітей, центри соціально-педагогічної реабілітації дітей, заклади материнської опіки (із зарубіжного досвіду) і т. под.).

На основі аналізу соціально-педагогічних праць О. Безпалько, В. Костіва, І. Пеші та ін. обґрунтовано зміст поняття “*опікунське соціальне виховання*”. Це цілеспрямований процес взаємодії опікунів (батьків-вихователів) із вихованцями, позбавленими батьківського піклування, з метою забезпечення необхідних організаційно-педагогічних умов для розвитку, саморозвитку й самовдосконалення їх особистісних різнобічних якостей громадянина, сім'янина, трудівника, людини-творця (застосовується стосовно взаємодії опікунів, батьків-вихователів в опікунських соціальних групах).

Вивчено практику соціальної опіки дітей в Україні в історичному контексті та встановлено, що індивідуальна форма опікунства виникла в період формування з великої патріархальної сім'ї малих, моногамних сімей, які вже мали своє майно, господарство. Із втратою батька виникала потреба збереження цього майна до повноліття дітей, що й зумовило виникнення інституту опікунства. Опікунські взаємини і майнові права дітей регулювались “Руською Правдою” – першим збірником законів Київської Русі, в якій опікунству приділяли увагу як світська, так і церковна влада. У ній знайшла письмове відображення педагогічна думка Київської Русі стосовно розв'язання проблеми сирітства та встановлення опікунства; в усіх складних ситуаціях “Руська Правда” вносила певний порядок у захист прав інтересів дітей і протидіяла свавільним діям із боку опікунів та інших осіб, що гарантувало сиротам нормальні умови існування.

Виявлено, що в період входження території сучасної України під юрисдикцію російського царату, інститут опіки трансформувалася від існування опіки в рамках звичаю, за яким неповнолітній одержував допомогу від близьких людей сім'ї, як правило, родичів і свояків (втручання держави в опікунські справи мало казуальний характер), до посилення в опікунстві централізації державної влади (створення законодавчих актів, що регулювали окремі питання опіки; розгляд недобросовісної діяльності опікунів у суді; підпорядкування опіки чіткому правовому контролю).

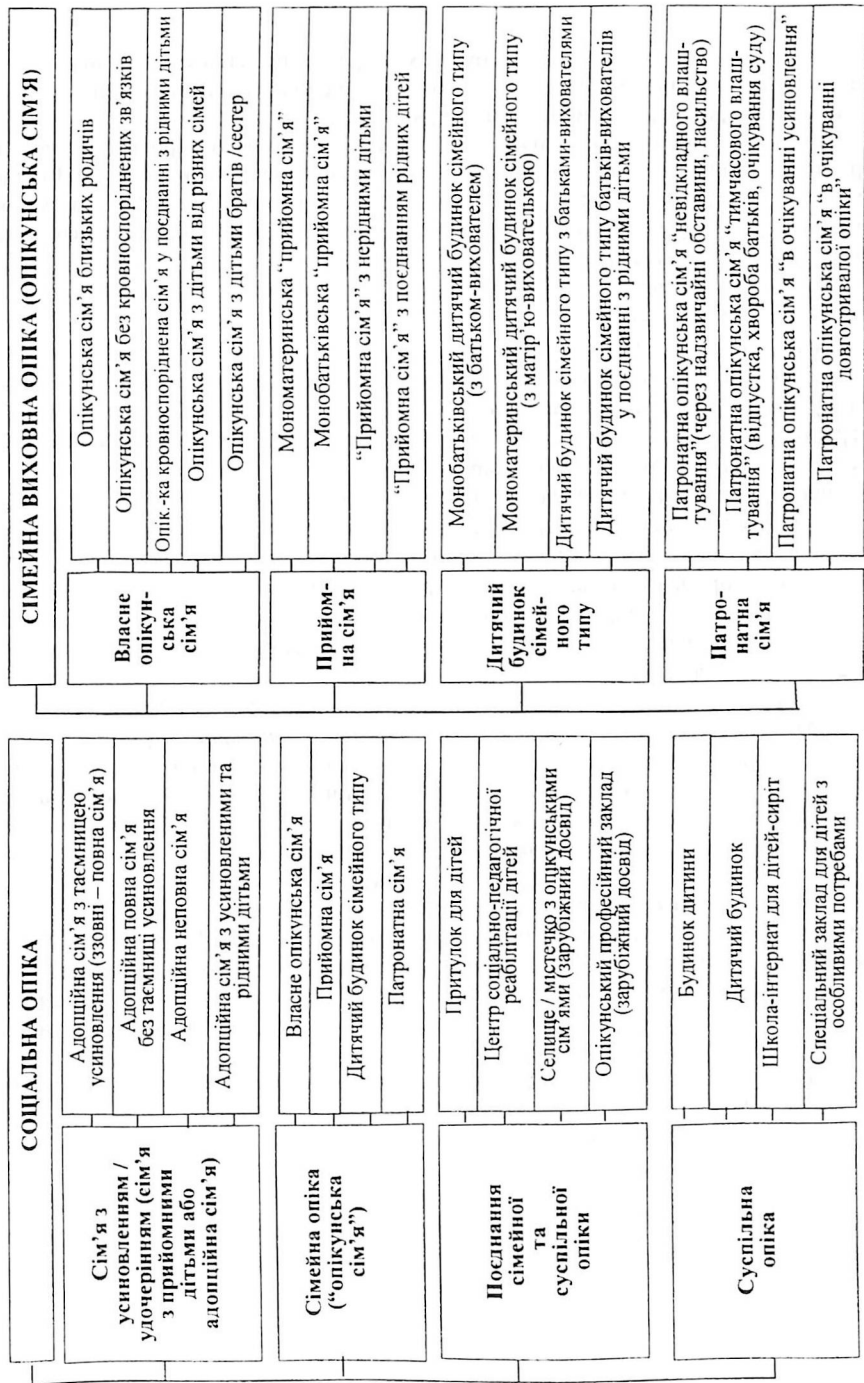

Рис. 1. Організаційно-педагогічні форми соціальної опіки дітей, виокремлені на основі історичного досвіду

Зазначено, що століттями на теренах України простежуються два провідні напрями: індивідуальна соціальна опіка і громадська (державна) при збереженні та заохоченні філантропічної функції церкви.

Доведено особливу актуалізацію опікувальної проблеми в роки революційних перетворень, світової та громадянської воєн, що виразно проявилось у 20-30-ті роки ХХ ст. в обох регіонах України – підрадянській Україні й Галичині та зумовило нагальну проблему соціальної опіки великої кількості дітей-сиріт і напівсиріт, які опинилися без батьківського піклування.

На основі комплексного аналізу джерел (архівних матеріалів, праць істориків – М. Кугутяка, С. Кульчицького та ін., демографів, соціологів – А. Хоменка, Ю. Ярмака та ін., педагогів – Р. Воляннюк, І. Курляк, З. Нагачевської, М. Ярмаченка та ін.) виявлено такі причини актуалізації проблем соціально-виховної опіки цього періоду: *базові (соціально-політичні* – революція, громадянська війна, евакуація, еміграція; *економічні* – неврожай, безробіття, нужда, голод) та *похідні* причини *першого (етнічні* – братовбивчий характер громадянської війни, геноцид і штучне винищення мільйонів громадян з ідеологічних міркувань, міграційні процеси; *соціальні* – бездоглядність, жорстоке поводження з дітьми, осиротіння внаслідок смерті чи загибелі батьків із різних причин) і *другого порядку (психофізіологічні* – схильність до бродяжництва, фізична та розумова патологія; *гігієнічні* – інфекційні хвороби, що ведуть до сирітства, вживання алкоголю і т. ін.).

Це зумовило нагальну необхідність створення відповідних умов для організації соціальної опіки дітей-сиріт в обох частинах України.

У другому розділі – *“Особливості організаційно-педагогічних умов упровадження соціальної опіки в Галичині та радянській Україні (1918–1939 роки)”* – проаналізовано теоретичні надбання з проблем соціальної опіки в Галичині і радянській Україні, виявлено особливості становлення і розвитку соціально-виховної опіки дітей-сиріт у діяльності державних та громадських організацій, греко-католицької та православної церков в обох регіонах.

У площині дослідження проблем соціальної опіки 20–30-х років ХХ ст. виокремлено кілька груп праць: 1) історіографія тогочасного радянського періоду (для радянської України), поверсальської Польщі (для Галичини); 2) праці радянського періоду в об’єднаних українських землях; 3) дослідження пострадянської доби, здійснені в незалежній Українській державі; 4) зарубіжні дослідження стосовно Галичини та радянської України, здійснені в різні періоди; 5) дисертаційні дослідження цієї проблеми.

Першу групу становлять публікації сучасників розвитку соціальної опіки в радянській Україні у 20-30-х рр. ХХ ст., в яких характеризувались загальні тенденції її запровадження, утвердження дитячих будинків як основи освітньої системи республіки (провідні діячі партії та держави Г. Гринько, В. Затонський, Я. Ряппо, М. Скрипник та ін.), утвердження суспільних закладів виховання (П. Блонський, Д. Лазуркіна, А. Макаренко, М. Румянцев, Я. Чепіга та ін.); акцентувалась дилема суспільного та сімейного виховання, аналізувались відносини в дитячих будинках та інших суспільних закладах того часу (В. Зінковський, Н. Іорданський, С. Русова, С. Сірополко та ін.).

Охарактеризовано соціально-правові основи суспільної та сімейної виховної опіки, висвітлені у державних документах Польщі – Конституції Польської республіки, Статуті про суспільну опіку; матеріалах Українського Жіночого Конгресу в Станіславі, що стосувалося Галичини; розкрито роль громадських і церковних діячів краю; проаналізовано діяльність у розвитку соціально-виховної опіки таких педагогів Польщі, як Ю.-Ч. Бабіцкі, К. Єжевські, Я. Корчак, що однозначно впливало й на розв'язання проблем сирітства і в Галичині, а також праці тогочасних дослідників (М. Галушинський, Ю. Дзерович, О. Кадлубицька, В. Лициняк, О. Макарушка-Терпилякова, К. Малицька, Є. Сельський, Ю. Шкрумеляк, Л. Ясінчук та ін.).

Другу групу праць складають дослідження радянських учених, здійснені у 40-х – до початку 90-х років ХХ ст.: історичний контекст розвитку опікунства в Україні (С. Бабишин, Е. Днєпров, С. Єгоров, Л. Пушкарьов, Р. Смирнов, М. Цатурова, Я. Шапов, В. Янін та ін.); висвітлення проблем бездоглядних і безпритульних дітей в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. на основі використання солідної документальної бази, розширеного доступу до архівних джерел (А. Бондар, С. Гончаренко, Н. Калиниченко, Ю. Кондуфор, М. Фоменко, М. Ярмаченко та ін.).

У пострадянську добу (*третья група* публікацій) соціальній опіці дітей досліджуваного періоду присвячено низку праць Р. Волянук, Т. Завгородньої, Н. Лисенко, А. Капської, Б. Кобзара, І. Курляк, З. Нагачевської, І. Пеші, В. Полішук, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, М. Чепіль, О. Янкович та ін. До *четвертої групи* праць можна віднести дослідження С. Бадори, Д. Мажец, О. Макарушки, М. Палія, С. Русової та ін.

Низка дисертаційних робіт (*п'ята група* досліджень) присвячені забезпеченню організаційно-педагогічних умов соціальної опіки в Галичині та Україні досліджуваного періоду (Є. Виноградова-Бондаренко, Р. Волянук, І. Зверева, А. Зінченко, О. Ільченко, Л. Ковальчук, І. Комар, В. Перевезій, В. Слюсаренко, Ф. Ступак, Т. Янченко; розділи дисертаційних досліджень – З. Нагачевська, Л. Табачин). Зокрема, ґрунтовне дослідження Р. Волянук характеризує організаційну діяльність українських громадських товариств й опікунсько-виховну діяльність Церкви у царині суспільної опіки, простежує дуже широкий контекст опіки дітей і молоді Галичини, аж до загальних проблем освіти, виховання й розвитку всіх дітей.

Окреслено положення щодо визначення пріоритетності форм суспільної виховної опіки дітей-сиріт, головну роль у чому відіграли державні діячі (Г. Гринько, Я. Ряппо, М. Скрипник та ін.), які, в основному, применшували роль сім'ї у вихованні зростаючого покоління, виступали за заміну сімейного виховання суспільним, орієнтувались на колективістські форми організації соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування (тимчасові дитячі заклади, дитячі будинки відкритого та закритого типу; дитячі трудові колонії та комуни, дитячі містечка, трудові будинки; установи специфічного призначення для дітей із різними вадами). Розкрито педагогічні положення українських вчених (Г. Ващенко, В. Зінковського, А. Макаренка, С. Русової, С. Сірополка, І. Соколянського та ін.), які, маючи неоднозначні погляди на тогочасну сім'ю та її виховання, надавали

великого значення сімейному вихованню і виступали за поєднання його з суспільним.

Зазначено, що вагомий внесок у наукове осмислення соціальної виховної опіки в радянській Україні внесли педагоги, які присвятили себе роботі в закритих установах монастирського чи інтернатського типу, – П. Вовк, Ф. Іванов, І. Коберський, А. Макаренко, Х. Савченко, Г. Сорочка, М. Фере, Л. Чуєнко та ін. Вони розробляли й упроваджували теорії життєдіяльності дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки.

На основі аналізу концепцій В. Виноградової-Бондаренко, О. Ільченко, Т. Янченко та ін. диференційовано виховні заклади у цілісній системі державних установ соціального виховання та суспільно-виховної опіки дітей-сиріт у радянській Україні: 1) установи загального призначення (допоміжні, тимчасові дитячі заклади – приймальні пункти; ізолятори, реформаторіуми; колектори; дитячі будинки відкритого типу; лікувально-виховні установи; 2) основні, постійні дитячі заклади (дитячі будинки закритого типу – дошкільні, шкільні, змішані; дитячі трудові колонії та комуни; дитячі містечка; трудові будинки; 3) установи специфічного призначення для дітей із психічними та фізичними вадами (будинки для розумово відсталих; школи для сліпих, глухонімих).

Констатовано, що в 20-30-х роках ХХ ст. офіційно проголошувалась турбота й піклування держави і уряду про дітей, позбавлених батьківського піклування (визначені юридично-правові засади опіки дітей, функціонування сімейних опікунських і патронатних її форм, створена і діяла Центральна Опікунська Рада тощо). При цьому встановлено, що державна політика була спрямована переважно на знецінення цілісності й автономії опікунської сім'ї та ролі опікунів у вихованні зростаючого покоління. Доведено, що реалізація цих ідей здійснювалася різними шляхами, зокрема, українським керівництвом освіти (Я. Ряпло, Г. Гринько та ін.) проводилася відмінна від загальносоюзної лінія на розширення мережі дитячих будинків, притулків тощо, тобто забезпечення суспільних форм соціальної опіки дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виявлено тенденцію необґрунтованої передачі дітей у радянській Україні від батьків під опіку суспільних закладів, чого не проявлялося на цей час у Галичині. Саме в Галичині опікунство стосувалось дійсно сиріт чи дітей, позбавлених батьківської опіки. Організаційно-педагогічні основи їх діяльності на цих землях формувалися під впливом західноєвропейської теорії та практики суспільного виховання дітей і молоді, представлених у спадщині Я. Корчака, М. Монтесорі, П. Наторпа, Р. Оуена, Й.-Г. Песталоцці, Ф. Фребеля та ін.

Встановлено, що теоретико-методичною базою функціонування українських опікунських інституцій у Галичині виступали освітньо-виховні ідеї та педагогічно-культурна діяльність світських педагогів, громадських діячів і письменників – О. Барвінського, Т. Бурачинського, М. Галушинського, А. Крушельницького, К. Малицької, Ол. Макарушки, Ос. Макарушки, Є. Сельського, О. Філяса, Ю. Шкрумеляка, І. Ющишина, Л. Ясінчука та ін., а також представників греко-католицької церкви – І. Бартошевського, Ю. Дзеровича, В. Лициняка, А. Шептицького. Доведено необхідність створення власних опікунських інституцій

(товариств опіки, сиротинців, сирітських захистів, вакаційних осель, захоронок, бурс, українських порадень матерів для налагодження опікунсько-виховної праці, відродження української нації). У їх доробку знайшли відображення актуальні проблеми розбудови мережі закладів соціальної виховної опіки в краї, були визначені мета, завдання, зміст діяльності цих інституцій у складних умовах бездержавного функціонування українського суспільства й отримано право на матеріальну допомогу з боку держави, та на самостійну розбудову форм соціально-виховної опіки за рахунок громадських ініціатив і благочинної діяльності представників церкви і церковних братств. Хоча визнавалася недостатня підготовка вихованців опікунських закладів до самостійного життя, низький рівень освіти, казармовий чи чернецький устрій в організації внутрішнього розпорядку закладів опіки, перевага дисциплінарних засобів над виховними, ізоляція вихованців від нормального виховного середовища, недостатня фахова підготовка кадрів і водночас важкі умови їхньої праці.

Встановлено, що за сприяння громадських організацій – Українського єпархіального комітету (з січня 1916 р.), Крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю (з липня 1917 р.), Українського фонду воєнних вдів і сиріт, Українського горожанського комітету (з квітня 1920 р.) – функціонували специфічні опікунсько-виховні інституції (сирітські захисти, притулки, пансіони, бурси-інститути, захоронки для дошкільників), проводились добродійні акції, створювалися фундації для здобуття освіти обездоленими дітьми краю.

Виявлено, що проблемами соціальної опіки й виховання дітей-сиріт постійно висвітлювалися на сторінках тогочасних часописів (“Світ дитини”, “Учительське слово”, “Шлях виховання й навчання”, “Діло”, “Рідна школа”, “Жіноча доля”, “Наша мета”, “Зоря Галицька”, “Правда” та ін.); у педагогічній і громадсько-культурній пресі публікувалися статті щодо створення й розширення участі громадянства краю в розбудові закладів опіки й виховання дітей-сиріт.

Виявлено й обгрунтовано *ознаки періодизації генези соціальної опіки* в системі державно-суспільної, громадсько-приватної й церковно-парафіальної діяльності в Галичині та радянській Україні, виокремлено етапи її розвитку. *В радянській Україні:* 1) 1920 – 1924 рр. – становлення соціальної опіки в умовах утвердження нової суспільної формації, процесів українізації та пошуку кардинальних освітніх перетворень (домінування дитячого будинку як “маяка соціального виховання”, діяльність Центральної ради захисту дітей при РНК УСРР); 2) 1925 – 1930 рр. – розвиток соціальної опіки в умовах централізації радянського устрою (зміни до Кодексу законів про родину, опіку, подружжя та акти громадянського стану, діяльність Центральної опікунської Ради, опікунчих рад при окружних інспектурах соціального забезпечення та при районних виконавчих комітетах, поява патронатних сімей); 3) 1931 – кінець 30-х років – здійснення міськими, селищними і сільськими Радами опікунських функцій, централізація в партійній владі діяльності громадських утворень і рад (піонерських і комсомольських організацій тощо). Окреслено чотири основні напрями у розвитку соціальної опіки дітей у *Галичині:* 1) 1918 – 1922 рр. – зародження опіки над дитиною (висування програмних та організаційних проєктів побудови громадської правової опіки; впровадження

опікунських питань до конституції і законодавче санкціонування права дитини на опіку, діяльність сирітських матерів, порадень матерів); 2) 1923 – 1928 рр. – спрямування зусиль громадських діячів на здійснення програм і організаційних планів опіки над дитиною, визначення правових основ опіки над дитиною; 3) 1929 – 1935 рр. – щорічне зростання проблем опіки і виховання дітей-сиріт у період економічної кризи (зростання ощадливості й доведення країни до регресу в галузі опіки і виховання; персональні зміни у керівництві системи опіки над дитиною); 4) 1936 – 1939 рр. – розвиток опіки і виховання дітей-сиріт (мобілізація вчителів і прогресивної інтелігенції до усунення значних недоліків у вихованні дітей-сиріт, у галузі опіки над дитиною та повній реалізації прав дитини на опіку).

У третьому розділі – *“Трансформація ідей соціальної опіки 1918 – 1939 років у сучасній Україні”* – обґрунтовано тенденції й традиції утвердження сімейного опікунства в Галичині та радянській Україні в досліджуваній період, окреслено перспективи зміни пріоритетів у реалізації соціальної опіки в сучасній Україні, доцільність ліквідації утвердженого в українському суспільстві феномена депривації.

Результати дослідження довели тенденції та перевагу встановлення соціального опікунства з боку родичів, близьких людей над утриманням дітей у суспільних закладах. Виявлено, що осторонь від оновлених пріоритетів суспільного опікунства в радянській Україні завжди стояло звичаєве право і традиційна передача дітей, які втратили батьків, у сім'ю близьких і далеких родичів чи в інші інституції, наближені до сімейних. З утвердженням незалежності України подібні тенденції почали поступово проявлятися у всій країні. Ще з кінця 80-х років ХХ ст. розпочалося утвердження таких форм соціальної опіки, як дитячі будинки сімейного типу.

Обґрунтовано алгоритм передачі, повернення, розміщення дітей-сиріт після втрати батьків із дитячих суспільних закладів у родинні умови чи наближені до умов сімейних: 1) створення максимальних умов протидії залишення дитини батьками в суспільних закладах; 2) передача дитини рідним, близьким на усиновлення/удочеріння відповідно до чинного законодавства; 3) створення опікунської сім'ї – оформлення опіки чи піклування з боку найближчих родичів, близьких дитині людей, що здійснюється в її інтересах після втрати батьків; 4) включення інших дітей, позбавлених батьківської опіки, у систему відносин “прийомної сім'ї”; 5) створення дитячих будинків сімейного типу; 6) оформлення патронатних відносин на період, допоки не визначиться доля осиротілої дитини; 7) наближення умов інтернатів чи інших суспільних закладів до сімейно-родинних. Саме такий підхід забезпечення соціальної опіки на державному рівні спостерігається нині в удосконаленні українського законодавства, у нормативно-правовому забезпеченні інтересів і потреб дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

На основі аналізу функціональних сучасних форм соціальної опіки дітей-сиріт створено *модель сучасної системи соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування*, в Україні, яка містить: підсистеми моніторингу, обліку та контролю; забезпечення захисту, прав і потреб дітей; тимчасового відібрання дітей і повернення їх у біологічну родину; влаштування дітей-сиріт; соціального

супроводу. До кожної визначеної нами підсистеми на основі отриманих результатів дослідження підібрано й запропоновано адекватні до цілей напрями (формування культури родинних взаємин, усвідомленого батьківства, реалізація індивідуального забезпечення захисту прав і потреб дітей, підтримка сім'ї в кризових ситуаціях; залучення авторитетних для сім'ї родичів, інших близьких осіб до відновлення педагогічно доцільних взаємин у родині, використання тимчасового відібрання дитини без позбавлення батьківських прав і т. под. – для попередження соціального сирітства і передачі дітей у суспільні заклади; реалізація індивідуальних програм супроводу, надання спектру консультативних соціально-правових, медико-психолого-педагогічних послуг тощо – для налагодження компенсаторної діяльності опікунів, прийомних батьків, батьків-вихователів із різних типів опікунських сімей у заміщенні дітям батьківського / материнського впливу) та форми (переведення суспільних закладів опіки в альтернативні форми умов, наближених до сімейних; тимчасове влаштування дитини в умови, наближені до сімейних) соціальної опіки дітей, що відповідають історичній традиції соціального опікунства.

У практичній реалізації сьогодні такої моделі базовими для функціонування системи соціального супроводу є прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, які активно утверджуються у східних та південних регіонах України. Цей процес потребує подальшого вдосконалення нормативно-правового забезпечення та впровадження інституцій адапційної та патронатної сімей.

Доведено необхідність сімейних форм усиновлення, опіки, державних форм утворення своєрідних опікунських сімей – прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, а в майбутньому й різних типів патронатних сімей; визначено їх пріоритетною перспективою нинішньої державної сімейної політики. Усунення утвердженого в 20–30-х роках ХХ ст. у радянській Україні феномена депривації постає домінантою у запровадженні організаційних та соціально-педагогічних змін у соціальній опіці дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в сучасній Україні.

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та нове вирішення актуальної проблеми – забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки дітей у Галичині та радянській Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Результати проведеного теоретичного соціально-педагогічного дослідження підтвердили правомірність основних ідей і положень, засвідчили розв'язання поставлених завдань і дали підстави для таких висновків:

1. Теоретичний інтерес до проблеми соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, визначається внутрішніми потребами самої теорії соціального опікунства, напрямами і змістом соціально-педагогічних аспектів його забезпечення в сучасній Україні. Виявлено тенденції і традиції розвитку соціально-виховної опіки в Україні в історичному контексті: розвиток опікунських відносин віддзеркалює парадигму державно-суспільного устрою країни; встановлення опікунства з боку родичів, близьких людей має перевагу над утриманням дітей у суспільних закладах; у 20-30-х роках ХХ ст. спочатку

спостерігається збільшення кількості дітей-сиріт через наслідки першої світової та громадянської воєн, пізніше – через геноцид і штучне винищення українського народу; домінуючою формою соціальної опіки дітей у радянській Україні були суспільні заклади, переважно дитячі будинки різного типу, в той час як у Галичині – опікунська й заступницька сім'я. Обґрунтовано, що соціально-виховна опіка автентично є напрямом діяльності родини / опікунської сім'ї або стосується суспільних форм, наближених до сімейних.

Узагальнено джерела й причини актуалізації соціальної опіки у 1918 – 1939 рр.: базові (соціально-політичні, економічні) та похідні причини першого (етнічні, соціальні) і другого порядку (психофізіологічні, гігієнічні). Основними причинами актуалізації проблем соціальної опіки дітей досліджуваного періоду в радянській Україні та Галичині були перша світова та громадянська війни, загрозлива економічна, суспільна та медична ситуації в обох державах, геноцид і штучне винищення українського народу.

2. На основі теоретичного аналізу джерел розкрито й обґрунтовано необхідність забезпечення соціальної опіки стосовно дітей, які втратили батьків, або через різні причини не можуть чи не хочуть займатися вихованням і турботою про рідних дітей. Визначено такий зміст базових понять: “опіка” – соціально-правова форма захисту особистих і майнових прав неповнолітніх, система відповідних заходів стосовно дітей, які втратили батьків або знаходяться в ситуації відсутності такого піклування у власній родині, тобто в умовах бездоглядності чи безпритульності; “соціальна опіка” – організаційно-педагогічний і соціально-психологічний феномен турботи, захисту прав й інтересів дітей, позбавлених через різні соціальні причини батьківського піклування, що виявляється в заміні природних вихователів дитини, забезпеченні необхідної взаємодії з нею опікунів і піклувальників в умовах сім'ї, або спеціально зорганізованих суспільством закладів різного типу, наближених до родинних взаємин; “опікунське соціальне виховання” – це цілеспрямований процес взаємодії опікунів (батьків-вихователів) із вихованцями, взятими під опіку/піклування з метою забезпечення необхідних організаційно-педагогічних умов для розвитку, саморозвитку й самовдосконалення їх особистісних різнобічних якостей громадянина, сім'янина, трудівника, людини-творця. Аргументована типологія організаційних форм соціальної опіки за трьома напрямками: сімейна опіка, суспільна опіка, поєднання форм сімейної та суспільної соціальної опіки.

3. Комплексний аналіз джерел дав змогу встановити такі особливості забезпечення організаційно-педагогічних умов соціальної опіки в Галичині та радянській Україні періоду 1918-1939 років:

- в обох регіонах України значна кількість дітей перебувала без батьківського піклування через наслідки першої світової і громадянської воєн, голоду, розрухи, геноциду, масового винищення людей, що призводило до осиротіння дітей і актуалізації проблем їхньої соціальної опіки;

- простежується відмінність в організації соціальної опіки в радянській Україні (здійснення акцентів на суспільну опіку й виховання всіх дітей, створення з цією метою нових закладів – тимчасових і постійних, установ специфічного призначення) та Галичині, де соціальна опіка концентрувалась на прийнятті дитини в родину

(власне опікунську сім'ю, заступницьку сім'ю у поєднанні з діяльністю сирітських матерів, порадень матерів тощо) чи в різні дитячі заклади, наближені до умов сімейних (опікунсько-виховні інституції – притулки, сирітські захисти, захоронки та ін.);

- провідною формою уніфікованої соціальної опіки дітей-сиріт у радянській Україні були дитячі будинки, інші великі суспільні інституції, у той час як у Галичині функціонували малі форми соціальної опіки (сирітські захисти, ремісничая промислова бурси з утриманням переважно сиріт, захоронки тощо);

- зафіксована регіональна специфіка запровадження сімейних і суспільних форм опіки досліджуваного періоду отримала своє продовження в сучасній системі соціальної опіки дітей, що простежується нині в скороченні суспільних опікунських закладів у західних областях та збільшенні їх у східних регіонах України.

4. Визначено специфіку соціальної опіки з боку громадських організацій: в Галичині – різнобічне спрямування їх діяльності на чолі з педагогами, громадськими діячами і письменниками; порятунок і захист усіх українських сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які не мали державного забезпечення у порівнянні з польськими дітьми; запровадження ефективних форм соціальної опіки знедолених дітей за європейськими зразками; у *радянській Україні* – здійснення їх діяльності під керівництвом партійних, комсомольських і державних органів, поширення різних акцій, тижнів допомоги дітям, збору коштів і колективного шефства над дітьми.

Доведено, що в Галичині Церква очолювала благодійницьку діяльність в організації соціальної опіки, а в радянській Україні священнослужителі фактично не допускались до соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

5. Окреслено пріоритети соціальної опіки в сучасній Україні: реорганізація та реформування інтернатних закладів, розробка нормативно-правового забезпечення інститутів адопційної, опікунської та патронатної сімей, державне регулювання соціального забезпечення, моніторингу, інспектування, соціального супроводу усиновлених, підопічних і патронованих дітей, усунення утвердженого в суспільстві феномена депривації як умови оптимістичного розв'язання проблем соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Визначаючи історичну ретроспективу використання ідей соціальної опіки досліджуваного періоду в сучасній Україні, наголошено на дотриманні необхідного алгоритму скорочення суспільних опікунських закладів та поступове їх переведення в умови, наближені до сімейних, а в ідеалі – до утвердження сімейних опікунських форм соціальної турботи про дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Досліджувана проблема не висвітлює всіх аспектів соціальної опіки дітей в Україні. Соціально-педагогічна практика третього тисячоліття вимагає комплексних підходів і досліджень проблем сімейного / суспільного опікуництва як соціокультурного феномену. Тому перспективними вважаємо такі напрями дослідження: аналіз ефективності сімейних форм соціальної опіки дітей в історичній

ретроспективі, порівняльне зіставлення українського та зарубіжного досвіду в контексті цієї проблематики.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях автора:

1. Фуштей Л. Теорія та історія соціального виховання: Методичні рекомендації з навчальної дисципліни для студентів спеціальності 6.0101.05 – “Соціальна педагогіка (спеціалізація: практична психологія)” / Л. Фуштей, В. Костів. – Івано-Франківськ : Видавець “Підприємець Костів В.В.”, 2009. – 128 с.

2. Фуштей Л. Деінституалізація форм соціальної опіки дітей в умовах сьогодення // Педагогічний дискурс : зб. наук. праць / Гол. ред. І. Шоробура. – Хмельницький : ХГПА, 2012. – Вип. 13. – С. 376–382.

3. Фуштей Л. Дилема суспільного та сімейного виховання у 20-х – 30-х роках ХХ століття / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2011. – Вип. 36. – С. 58–62.

4. Фуштей Л. Оздоровлення дітей в умовах суспільної опіки в Галичині у 1918-1939 роках / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2010. – Вип. 35 (3). Педагогіка. – С. 22–26.

5. Фуштей Л. Опіка й опікунське виховання дітей як предмет аналізу / Л. Фуштей // Соціальна педагогіка : теорія та практика : наук.-метод. журнал / за ред. С. Харченка. – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2007. – № 1. – С. 15–19.

6. Фуштей Л. Розвиток ідей опікунського виховання у педагогічній спадщині Степана Сірополька / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2008. – Вип. 22–23. Педагогіка. – С. 105–109.

7. Фуштей Л. Розвиток суспільного опікуництва в Київській Русі / Л. Фуштей // Соціалізація особистості : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. А. Капської. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – № 28. – С. 60–69.

8. Фуштей Л. Софія Русова про виховання дітей з осиротілих сімей / Л. Фуштей, В. Костів // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5. Педагогіка. – С. 154–159.

9. Фуштей Л. Соціальні проблеми опіки й виховання дітей в українській сім’ї (1918-1939 рр.) / Л. Фуштей // Вісник Прикарпатського університету. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 6. Педагогіка. – С. 61–67.

10. Фуштей Л. Ідея соціальної опіки дітей і молоді в спадщині В. Зіньковського й А. Макаренка / Л. Фуштей // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці : зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 201–208.

11. Фуштей Л. Митрополит Андрей Шептицький та розвиток діяльності сирітських закладів Галичини / Л. Фуштей, З. Бойчук, В. Костів // Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – С. 143–146.

12. Фуштей Л. Розвиток опікунських відносин в Україні – давня історична традиція / Л. Фуштей // Формування сім’янина в процесі засвоєння учнями знань з історії / за ред. В. Костіва. – Івано-Франківськ, 2001. – С. 98–106.

13. Фуштей Л. Українська система опікунства як національна та загальнолюдська цінність / Л. Фуштей // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Вип. 5. – Ч. 1. – С. 257–261.

14. Фуштей Л. Церква та опікунське виховання в Галичині (20 – 30-ті рр. ХХ ст.) / Л. Фуштей // Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 408–412.

15. Фуштей Л. Єдність і наступність ідей народної і наукової педагогіки у вихованні дітей, позбавлених батьківської опіки / Л. Фуштей // Ідеї народної та наукової педагогіки у вихованні дітей і молоді : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Івано-Франківськ, 4–5 листоп. 1999 р. – Івано-Франківськ, 1999. – С. 294–297.

16. Фуштей Л. Засвоєння гендерних ролей дітьми, які позбавлені батьківського піклування / Л. Фуштей // Формування гендерної культури молоді: проблеми та перспективи : зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф., 30–31 жовтня 2003 р. – Тернопіль, 2003. – С. 85–88.

17. Фуштей Л. Опікунське виховання дітей в Галичині й радянській Україні в 20-30-ті роки ХХ століття / Л. Фуштей // Формування релігійної культури дітей і молоді: проблеми і перспективи : матеріали конф. / ред. В. Костів. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2007. – С. 183–190.

18. Фуштей Л. Підготовка кандидатів у прийомні батьки в процесі здійснення сучасного опікунського виховання / Л. Фуштей // Освіта дорослих як фактор соціалізації і соціального захисту в сучасному суспільстві : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Черкаси, 2010. – С. 292–295.

19. Фуштей Л. Підготовка соціальних педагогів до здійснення політики опікунського сімейного виховання в сучасних умовах / Л. Фуштей // Актуальні проблеми професійної підготовки фахівців соціальної роботи в Україні і за рубежом : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. – Ужгород : Мистецька лінія, 2003. – С. 325–327.

20. Фуштей Л. Система сучасного сімейного опікунського виховання / Л. Фуштей // Підготовка молоді до сімейного життя: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., 27-28 січня 2011 р., м. Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2011. – С. 204–207.

21. Фуштей Л. Сімейне опікунське виховання як альтернативна умова вирішення бездоглядності і безпритульності дітей в Україні / Л. Фуштей // Діти вулиці: проблеми, права, захист : матеріали міської наук.-практ. конф. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ ПНУ ім. Василя Стефаника, 2008. – С. 80–84.

22. Фуштей Л. Утвердження дистанційної технології навчальної системи у вищій школі України / Л. Фуштей // Науковий вісник Чернівецького університету. Серія “Педагогіка і психологія”. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 392. – С. 179–184.

АНОТАЦІЇ

Фуштей Л. Організаційно-педагогічні умови соціальної опіки дітей у Галичині і радянській Україні (1918 – 1939 рр.). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова МОНМС України, Київ, 2013.

У дисертації проаналізовано організаційно-педагогічні умови забезпечення соціальної опіки дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в Галичині і підрадянській Україні у 20–30-х роках ХХ ст., охарактеризовано специфічні особливості організації сімейних та суспільних форм соціальної опіки в цих регіонах; диференційовано сукупність змісту, форм, методів і технологічних підходів у спільних і відмінних умовах запровадження соціальної опіки з боку державних, громадських і релігійних організацій; виокремлено сімейні форми соціальної опіки, або наближені до сімейних, як домінуючу основу утвердження суспільного опікунства; окреслено тенденції та можливості трансформації досвіду соціальної опіки дітей в Україні досліджуваного періоду у соціально-педагогічну практику сьогодення.

Ключові слова: опіка, соціальна опіка, опікунське сімейне виховання, організаційно-педагогічні умови соціальної опіки, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, опікун/піклувальник, підопічний.

Фуштей Л. Организационно-педагогические условия социальной опеки детей в Галичине и советской Украине (1918 – 1939 гг.). – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.05 – социальная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова МОНМС Украины, Киев, 2013.

В диссертации проанализированы организационно-педагогические условия учреждения социальной опеки детей-сирот и детей, лишенных родительского попечительства в Галичине и советской Украине в 20–30-х годах ХХ ст., охарактеризованы специфические особенности организации семейных и общественных форм социальной опеки в этих регионах; дифференцирована совокупность содержания, форм, методов и технологических подходов в общих и отличных условиях обеспечения социальной опеки со стороны государственных, общественных и религиозных организаций; выделены семейные формы социальной опеки, или приближенные к семейным, как доминантная основа утверждения общественного опекунства; очерчены тенденции и возможности трансформации опыта социальной опеки детей в Украине исследуемого периода в социально-педагогическую практику нынешнего времени.

Определено содержание базовых понятий: “социальная опека” – организационно-педагогический и социально-психологический феномен заботы, защиты прав и интересов детей, лишенных вследствие разных социальных причин родительского попечительства, что определяется в замене естественных воспитателей ребенка, в обеспечении необходимого взаимодействия с ним опекунов

и попечителей в условиях семьи, или специально созданных обществом учреждений разного типа, приближенных к родственно-семейным взаимоотношениям; *“опекунское социальное воспитание”* – целенаправленный процесс взаимодействия опекунов (родителей-воспитателей) с воспитанниками, взятыми под опеку / попечительство с целью обеспечения необходимых организационно-педагогических условий для развития, саморазвития и самосовершенствования их личностных разносторонних качеств гражданина, семьянина, труженика, человека-творца.

Аргументирована типология организационных форм социальной опеки за тремя направлениями: семейная опека, общественная опека, сочетание форм семейной и общественной социальной опеки.

Определены такие особенности обеспечения организационно-педагогических условий социальной опеки в Галичине и советской Украине периода 1918–1939 годов: 1) в обоих регионах Украины значительное количество детей пребывало без родительского попечения вследствие первой мировой и гражданской войн, голода, разрухи, геноцида, массового уничтожения людей, что вело к сиротству детей и актуализации проблем их социальной опеки; 2) отслежено отличие организации социальной опеки в советской Украине (преобладание общественной опеки и создание с этой целью новых, постоянных и временных, заведений) и Галичине, где социальная опека была сконцентрирована на принятии ребенка в семейство (опекунскую, заместительскую семьи в сочетании с деятельностью сиротских матерей, *“порадень матерей”* и др.) или в детские заведения, приближенные к условиям семейным (приюты, сиротские *“захысты”*, *“захоронки”* и др.); 3) ведущей формой унифицированной социальной опеки детей-сирот в советской Украине были детские дома, другие большие общественные институции, в то время как в Галичине функционировали малые формы социальной опеки (сиротские *“захысты”*, бурсы и т. д.); 4) определено специфику социальной опеки со стороны общественных организаций: разностороннее направление их деятельности в Галичине, возглавляемое педагогами, общественными деятелями, писателями; спасение и защита всех украинских сирот и детей, лишенных родительского попечения, не имевших государственного обеспечения по сравнению с польскими детьми; введение эффективных форм социальной опеки детей согласно европейским образцам; осуществление их деятельности в советской Украине под руководством партийных, комсомольских и государственных органов, распространение акций, недели помощи детям, коллективное шефство над детьми и др.; 5) в Галичине Церковь возглавляла благотворительную деятельность в организации социальной опеки, а в советской Украине священнослужители фактически не допускались к социальной опеке детей; 6) зафиксированная региональная специфика введения семейных и общественных форм опеки исследуемого периода получила продолжение в современной системе социальной опеки детей, что прослеживается в сокращении общественных опекунских заведений в западных областях и увеличении их в восточных регионах Украины.

Обоснован алгоритм передачи, возвращения, размещения детей-сирот после утраты родителей с детских общественных заведений в родственные или приближенные к семейным условия: 1) создание условий максимального

противодействия оставлению ребенка в общественных заведениях; 2) передача ребенка родным, близким на усыновление/удочерение в соответствии с действующим законодательством; 3) создание опекунской семьи – оформление опеки или попечительства со стороны ближайших родственников, близких ребенку людей после утраты родителей; 4) включение других детей, лишенных родительской опеки, в систему отношений “приемной семьи”; 5) создание детских домов семейного типа; 6) оформление патронатных отношений до окончательного определения судьбы осиротевшего ребенка; 7) приближение условий интернатов или других общественных заведений к семейно-родственным.

Ключевые слова: опека, социальная опека, опекунское социальное воспитание, организационно-педагогические условия социальной опеки, дети-сироты, дети, лишенные родительской опеки, опекун/попечитель, подопечный.

ANNOTATION

Fushtej L. Organizational pedagogical terms of social guardianship of children in Galychyna and soviet Ukraine (1918 - 1939). – Manuscript.

The thesis is submitted for acquiring a Candidate of Pedagogical Science degree speciality 13.00.05 – Social Pedagogics. – The national Pedagogical University named after M.P. Dragomanov, Department of Education and Science, Young People and Sport of Ukraine, Kyiv, 2013.

The organizational-pedagogical terms of social guardianship providing to orphans and children, deprived of paternal caring in Galychyna and subsoviet Ukraine in 20 - 30th XX century were analysed in dissertation. Specific features of home and public forms organization of social guardianship in these regions were described. The entirety of content, forms, methods and technological approaches in similar and divergent conditions of social guardianship initiation from the side of state, public and religious organizations was differentiated. The family forms of social guardianship or close to family ones as dominant basis of public guardianship initiation were distinguished. Tendencies and possibilities of transformation in current social-pedagogical practice of social guardianship experience of children in Ukraine of the investigated period were outlined.

Key words: guardianship, social guardianship, guardian family education, organizationally-pedagogical terms of social guardianship, orphans, children deprived of paternal caring, guardian/trustee, ward.

Підписано до друку 10.12.2012 р. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура “Times New Roman”.
Віддруковано на ризографі.
Ум. друк. арк. 0,9. Тираж 100 прим. Зам. № 113.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1, тел. (0342) 71-56-22
E-mail: vdvcit@pu.if.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006

НБ НПУ

100160586